

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

“Журнал НАМН України”, 2016, т. 22, № 1. — С. 109-117.

УДК 61(092)

П. І. Червяк

ПИРОГОВСЬКА КОМІСІЯ ПРИ ВЧЕНІЙ МЕДИЧНІЙ РАДІ МІНІСТЕРСТВА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ (до 70-річчя заснування)

(Рекомендовано акад. НАМН України Ю. І. Кундієвим)

Висвітлені основні здобутки Пироговської комісії при Вченій раді Міністерства охорони здоров'я України, зокрема відновлення та збереження зовнішнього вигляду мумії М. І. Пирогова.

Ключові слова: М. І. Пирогов, Пироговська комісія, ребальзамація.

27 жовтня 1944 року, згідно з Постановою Ради Народних Комісарів СРСР, садиба в селі Вишня, що поблизу Вінниці, яка належала Миколі Івановичу Пирогову, була передана Головному Військово-санітарному управлінню з метою організації в ній меморіального Музею-садиби М. І. Пирогова та збереження його тіла, яке перебувало в склепі під церквою села Шереметка.

Для виконання постанови уряду, начальник Головного Військово-санітарного управління Червоної Армії генерал-полковник медичної служби Є. І. Смирнов призначив комісію у складі: професорів А. Н. Максименкова (голова), Р. Д. Синельникова (науковий керівник), М. К. Далья, Г. Л. Дермана та М. С. Спірова.

У 1946 році зазначена комісія була реорганізована в Пироговську комісію при Вченій раді Міністерства охорони здоров'я УРСР. До її складу були залучені провідні фахівці Києва та Харкова: професор М. К. Даль (голова), професор Р. Д. Синельников (науковий керівник зі збереження тіла М. І. Пирогова), професор М. С. Спіров, професор Г. Л. Дерман. У середині 60-х років ХХ століття комісію поповнили професори Л. Г. Лекарєв (Вінниця), М. М. Козир (Вінниця), Я. Р. Синельников (Харків), Є. А. Успенський (Одеса) та кандидат медичних наук С. М. Старченко (Київ). Беззмінно, упродовж 35 років комісію очолював професор М. К. Даль.

Основними завданнями комісії були консультації з добору й розміщення експозицій в музеї та систематичне спостереження за станом мумії М. І. Пирогова в склепі з виконанням планових великих та малих ребальзамацій.

М. І. Пирогов помер 23 листопада 1881 р. о 20 годині 15 хвилин у власній садибі в с. Вишня. Відомо, що в нього була злоякісна пухлина піднебіння ротової порожнини. За час хвороби М. І. Пирогов дуже змінився. Як зазначав один із очевидців (доктор Шафіра), який бачив тіло М. І. Пирогова 25 листопада 1881 р., голова небіжчика була *“...до странности большая... Только несколько пристотревшись, за большим лбом, необыкновенно выступавшим, впалими глазами... маленькое, полное страдания и кротости лицо с закрытыми глазами и крепко стиснутыми губами. Подбородок, покрытый седыми небритыми волосами, сильно выдавался вперед, обнаруживая совершенное отсутствие зубов. Я видел в последний раз Пирогова, когда он уезжал отсюда в Москву на юбилей свой — и это было совершенно другое лицо, я бы теперь не узнал его...”*.

Рідні М. І. Пирогова негайно (телеграмою) запросили із Санкт-Петербурга доктора Давида Ілліча Виводцева — учня М. І. Пирогова, відомого фахівця з бальзамування.

ВИВОДЦЕВ Давид Ілліч (02.04.1830-12.01.1896) — анатом, хірург (рис. 1); народився у м. Бельці Бессарабської

П. І. Червяк — паталогоанатом, д.м.н., професор (petrochervyak@yandex.ru)

© П. І. Червяк, 2016.

губернії; закінчив Одеську гімназію; медичну освіту здобув на медичному факультеті Університету св. Володимира (Київ, 1857); у 1860-х рр. удосконалювався за кордоном (Відень, 1865); у 1865 р. захистив докторську дисертацію “О лимфатических сосудах легких”; як військовий хірург брав участь у франко-прусській (1870-1871) та російсько-турецькій війнах (1877-1878); у мирний час працював на посадах лікаря та викладача хірургії у Хрестовоздвиженській общині сестер милосердя, консультанта з хірургії у Максиміліанівській лікарні (С.-Петербург), понадштатного лікаря імператорських театрів, гоф-медика 1-го придворного округу, та в Маріїнському притулку для ампутованих і покалічених воїнів; дійсний таємний радник; з 1890 р. у відставці; член Російського хірургічного товариства імені М. І. Пирогова; дорадчий член Військово-медичного вченого комітету; розробив оригінальні методи бальзамування трупів: апарат (ін'єктор) Виводцева — апарат для ін'єкції в судини консервуючої рідини, рідина Виводцева — спиртово-водний розчин гліцерину і тимолу, метод бальзамування Виводцева, який полягає у введенні рідини Виводцева у судини за допомогою апарата Виводцева; 26.11.1881 р. бальзамував тіло М. І. Пирогова; у 1877 р. за апарат для бальзамування отримав першу премію на виставці у Філадельфії (США).

Рис. 1. Д. І. Виводцев.

Петербурзький фахівець приїхав 26 листопада 1881 р. Тіло Пирогова, імовірно, перебуваючи у теплом приміщенні, почало швидко розкладатися і Д. І. Виводцев негайно — вночі 26 листопада розпочав бальзамування, яке продовжувалось біля 4 годин.

Дані про метод бальзамування М. І. Пирогова не збереглися. Вважається, що Д. І. Виводцев застосував оригінальну методику, яка була описана в його монографії — “Бальзамирование и способы сохранения анатомических препаратов и трупов

животных” (1881). Консервувальні розчини вводилися в сонні та стегові артерії. У своїй монографії Д. І. Виводцев підкреслював, що “...раствор тимола в разведенном водой глицерине... составляет вообще лучшую жидкость” для бальзамування трупів. До його складу входили: тимол — 5,0; алкоголь — 45,0; гліцерин — 2160,0; дистильована вода — 1080,0. Для виснажених хворих пропонувався інший склад консервувального розчину: тимол — 5,0; алкоголь — 45,0; гліцерин та вода — у рівних кількостях — по 1620,0. З причини, що М. І. Пирогов був у стані значного виснаження, М. К. Даль вважав, що для його бальзамації був застосований другий розчин.

При бальзамуванні були присутні два лікарі — Шафіра та, імовірно, лікуючий лікар М. І. Пирогова С. С. Шклярєвський, а також священик та два фельдшери. На тілі М. І. Пирогова було виконано п'ять розрізів: два по бокових поверхнях шій, довжиною по 8 см, та два у верхньо-зовнішніх відділах стегон, довжиною біля 9 см. Через ці розрізи консервувальний розчин вводився в сонні та стегові артерії. Вже після бальзамування був виконаний розріз на передній черевній стінці нижче пупка, довжиною 7 см. Розтин тіла не проводився. Відомо, що частина органів черева (невідомо яких) була вилучена і похована в саду садиби Вишня. Після бальзамування зник трупний запах та зелені плями на шкірі. Доктор Шафіра оглянув та спеціально описав стан порожнини рота М. І. Пирогова. На твердому піднебінні з правого боку, були виявлені три виразки, “...самая большая из них, величиною с пятиалтынный, имела круглую форму с воронкообразным углублением посередине; дно ее было покрыто сероватым налетом; по месту она соответствовала горизонтальной пластинке небной кости, которая оказалась омертвелою. При зондировании язвы женским катетером последний свободно прошел в носовую полость; на две-три линии левее сидела другая язвочка, величиною с конопляное зерно, доходившая до кости; третья язва, величиною с просвет гусиного пера, помещалась у корня последнего зуба. Окружающие части, равно как и правая околочелюстная и околоушная железа, были увеличены в объеме”.

Для мікроскопічного дослідження був виділений кусочок ураженого твердого піднебіння. Д. І. Виводцев поїхав із садиби 28 листопада. Фрагмент пухлини був мікроскопічно досліджений в Києві професором В. Б. Томса та Д. І. Виводцевим, а потім у С.-Петербурзі професором М. П. Івановським, який визначив, що у М. І. Пирогова був “...характерный роговой рак, но еще в ранней стадии развития”. До речі, за 26 днів до смерті М. І. Пирогов сам визначив своє захворювання як *ulcus oris membranae mucosae cancerosum septiginosum*.

Тканину пухлини також досліджував у Відні, професор хірургії і приват-доцент патологічної анатомії Теодор Більрот у патогістологічній лабораторії кафедри патологічної анатомії професора Карла Рокітанського. Т. Більрот у своєму листі Д. І. Виводцеву писав, що мікроскопічно пухлина у двох третинах гістологічного препарата відповідає дрібноклітинній багатій судинами фібросаркомі; в іншій частині зрізу спостерігається рак із зроговинням. Розвиток захворювання Більрот пояснював так — спочатку виник запальний процес у комірці корінного зуба, потім утворився епуліс (над'ясенник), який трансформувался у саркому; по периферії його стала розростатися тканина, що дало початок розвитку епітеліального раку. Відомо, що 5 і 6 червня 1981 року Т. Більрот оглядав М. І. Пирогова й повідомив йому та його дружині, що *“...про злоякісність виразок не може бути й мови»* і він *“...тепер же висловлюється остаточно і заперечує погляд московських хірургів і ніякої операції рішуче не вважає за потрібне виконувати”*.

У своєму листі Т. Більрот також писав: *“Больной за 70 лет, хотя еще и бодрый духом, но уже с явными признаками начинающегося малярия в теле и с катарактами в обоих глазах, едва ли мог хорошо вынести операцию; рецидив же был неизбежен. Моя 30-летняя хирургическая опытность убедила меня, что саркоматозные и раковые опухоли, начинающиеся сзади верхней челюсти, никогда не могут быть удалены коренным образом — частью по техническим причинам, а частью и по анатомическому положению. Мне хотелось изменить взгляд больного на сущность болезни и таким образом немного приободрить его упавший дух и склонить его к терпению. Это все, что мы можем сделать в подобных случаях. Весьма естественно, что должно было произойти резкое противоречие во взглядах на болезнь между мною и моими уважаемыми русскими товарищами, но я действовал так, как мне указывал мой долг на основании моей опытности”*.

Задовго до своєї смерті М. І. Пирогов висловив бажання бути похованим у саду своєї садиби. Перед смертю він нагадав про своє побажання, і після смерті М. І. Пирогова було звернення в Синод з відповідним клопотанням в Петербург. Незабаром була отримана позитивна відповідь, але з умовою, що нащадки дадуть підписку про перепоховання тіла М. І. Пирогова в інше місце у випадку переходу маєтку до нових власників. Родина з цією пропозицією не погодилася, і забальзамоване тіло М. І. Пирогова, через кілька днів після його смерті, було перенесене з будинку в бідну церкву села Шереметка.

З причини затримки будівництва склепу, офіційне поховання затрималося й відбулося 24 січня

1882 року о 12 годині. М. І. Пирогов був похований в натільній бумазейній білизні, червоних бавовняних носках та нових шкіряних штиблетах. Верхній одяг складався із темно-синього суконного мундира таємного радника з позолоченим гаптуванням на комірці і рукавах та білих суконних штанів з сріблястими лампасами. На шії була зав'язана широким вузлом велика шовкова краватка-шарф. До перенесення в склеп тіло М. І. Пирогова перебувало біля двох місяців у церкві. До цього часу вже була привезена труна із Відня. У цій труні тіло М. І. Пирогова і перебувало до 1945 року. За даними С. С. Шкляревського, перед виносом із сільської церкви металева труна була відкрита. Ознаки розкладу тіла М. І. Пирогова не спостерігалися — колір шкірних покривів був нормальний, стан померлого через два місяці після бальзамації був досить добрим. Від труни відчувався запах тимолу і неначе яблук. На покійному був мундир тайного радника, який був покроплений розчином тимолу в спирті та покритий парчею. Після панахиди внутрішню труну закрили, а кришку зовнішньої труни замкнули на замок.

Стан склепу до 1944 року — часу організації Музею-садиби був у незадовільному стані. Під час війни труна М. І. Пирогова була пограбована — розбито скло внутрішньої труни, викрадені цінна шпага — подарунок австрійського імператора Франца-Йосипа та металевий хрест.

У 1926 році комісія у складі М. К. Лисенкова, М. М. Боярського та М. Я. Зільберберга досліджувала прах М. І. Пирогова і зазначила, що його останки *“...мумифіцировались и сохранились довольно хорошо; покровы лба и верхней части головы темно-бурого цвета... глаза запали, но веки можно различить. Нос имеет буроватую окраску и несколько сморщен, очевидно вследствие высыхания. Щеки серо-бурого цвета, мало отличающиеся от цвета ясно заметной седой бороды. Ротовая щель немного открыта. Кисти темного цвета, по видимому, совершенно мумифицированные”*.

Перше розкриття труни з тілом М. І. Пирогова було виконано у 1940 році. При цьому Р. Д. Синельниковим на місці частково видалений грибок *«...с открытых и легко доступных участков кожи лица и кистей. Открытые части тела увлажнены спиртовым раствором тимолом с водой»*. Були промиті дезінфікуючим розчином внутрішня та зовнішня частини труни. Реставрація тіла М. І. Пирогова була запланована на 1941 рік, але цьому перешкодила війна.

У травні 1945 року комісія, затверджена Головним військово-санітарним управлінням, приступила до реставрації тіла М. І. Пирогова. За словами М. К. Даля: *“...К этому времени оно имело, в*

полном смысле слова, ужасающий вид. Лицо было сморщено, мумифицировано, кожа бурой окраски с большим количеством желтоватых узелков жировоска поперечником в 0,2-0,4 см. Волосы с головы и бороды выпадали при легком к ним дотрагивании. Нос, ушные раковины, веки высохшие, уплотненные. Глазные впадины глубокие. Губы высохшие, подвернутые в значительно открытый рот. Кожа на кистях рук пестрой, желтоватой с белыми пятнами окраски. Пальцы мумифицированы, неподвижны, в согнутом положении. Ногти легко отделялись, на коже запястий имелось значительное число узелков жировоска. На открытых частях тела, одежде и внутреннем убранстве гроба найдено большое количество плесени. Оставляют останки Н. И. Пирогова в таком виде для обозрения было конечно, невозможно” (рис. 2).

Рис. 2. Тіло М. І. Пирогова до ребальзамації (з архіву М. К. Даля).

При мікроскопічному дослідженні, яке виконали професори М. К. Даль та Г. Л. Дерман, була виявлена велика кількість аморфних мас та кристалів жировоску на коренях різко деформованих волосин. Значна кількість жировоску була виявлена в шкірі, підшкірній тканині та скелетних м'язях. В кусочку тканини із твердого піднебіння, де була пухлина, при гістологічному дослідженні виявлені рогові перлини, клітинні елементи в цих ділянках не забарвлювались.

Особливо велика заслуга у відновленні зовнішнього вигляду М. І. Пирогова належить науковому керівнику комісії з реставрації тіла Пирогова професору Р. Д. Синельникову.

СИНЕЛЬНИКОВ Рафаїл Давидович (25.08.1896–21.02.1981) — анатом (рис. 3 [3]); народився у м. Бердянську Таврійської губернії (тепер — Запорізької обл.); медичну освіту здобув у Харківському медичному інституті (1924), в якому відтоді працював під керівництвом проф. В. П. Во-

ройкова на посаді асистента кафедри анатомії; одночасно працював на посадах доцента та завідувача кафедри анатомії 2-го Харківського медичного інституту (1930-1937), старшого наукового співпрацівника та а завідувача (1938-1941) відділу нормальної анатомії Українського інституту експериментальної медицини; від 1937 до 1971 р. — завідувач кафедри 1-го Харківського медичного інституту; від 1929 р. залучався до роботи зі збереження тіла В. І. Леніна, був співпрацівником лабораторії при Мавзолеї В. І. Леніна; у 1938 р. захистив докторську дисертацію “Нервы мочевого пузыря человека”; професор (1938); автор понад 120 наукових публікацій; наукові праці переважно присвячені обґрунтуванню нового напрямку анатомічних досліджень — порівняльна мікро- і макроскопічна анатомія; спільно з В. П. Воробйовим підготував “Атлас анатомии человека”; у 1952-1958 рр. створив новий “Атлас анатомии человека”, спочатку у 2, а потім 3 томах, який витримав ряд видань і був перекладений на кілька іноземних мов.

Рис. 3. Р. Д. Синельников.

Професор М. К. Даль писав: “Огромная заслуга руководителя комиссии по реставрации тела Н. И. Пирогова Р. Д. Синельникова заключалась в том, что удалось в большой степени восстановить облик Николая Ивановича и если не прекратит, то во всяком случае значительно замедлит процесс последующего образования жировоска и распада тела. Из литературы не известны случаи подобной реставрации в целом недостаточно набальзамированных трупов через большой срок времени после смерти (64 года)”.

Реставрація тіла М. І. Пирогова у 1945 році складалася з кількох етапів. Спочатку тіло було поміщено у ванну з розчином із тимоли, спирту, гліцерину та води; потім — у ванну з розчином

формаліну, гліцерину та води. У подальшому виконувалось місцеве оброблення тіла, після чого воно знову занурювалось у ванни з більшою кількістю, ніж на попередніх етапах, гліцерину. Загальна тривалість реставрації продовжувалась майже чотири місяці (рис. 4, 5).

Рис. 4. Тіло М. І. Пирогова після ребальзамації (з архіву М. К. Даля).

Рис. 5. Тіло М. І. Пирогова у саркофазі після ребальзамації (з архіву С. М. Старченка).

Члени Пироговської комісії перших років її роботи згадували, що під час огляду тіла М. І. Пирогова після першої реставрації, у реставрованій труні та новою склянню його частиною, до труни повільно підійшов маленький дідусь, який знав М. І. Пирогова ще при житті. Він уважно оглянув М. І. Пирогова, який був у труні, перехрестився і низько схилив перед труною свою сиву голову. Потім повернувся до членів Пироговської комісії, що стояли групою, і також низько схилив перед ними голову та сказав: *“тепер их превосходительство действительно похож на себя”*. Це напевно було вищою атестацією роботи Пироговської комісії.

Повторна реставрація була виконана у 1956 році. Тіло М. І. Пирогова занурювалось у

ванну з розчинами приблизно такого ж складу, як і в 1945 році. Проведено також відбілювання покривів лица розчином пергідролю з нашатирним спиртом. При макро- та мікроскопічному дослідженні не було виявлено суттєвого збільшення відкладень жировоску. Був виконаний додатковий поперечний розріз на нижньому відділі шиї, який поєднав два старих бокових розрізи, виконаних ще Д. І. Виводцевим. До нижньої щелепи підведена пластмасова пластинка, що дозволило закрити рот. Проводились також і інші заходи, в результаті яких зовнішність М. І. Пирогова набула більш природного вигляду, ніж раніше.

Ребальзамації тіла М. І. Пирогова також виконувались у 1973 та 1979 роках. Відповідні операції виконувались Пироговською комісією тільки після уважного обслідування та висновку її членів.

Необхідно відзначити важливу роль в роботі комісії її голови (з 1945 р.) — професора М. К. Даля, який самовіддано упродовж 35 років віддавав Музею-садибі М. І. Пирогова творчу енергію та велику працю.

ДАЛЬ Михайло Костянтинович (18.03.1901–17.06.1984) — патологоанатом (рис. 6, [2]); народився у м. Уфі; середню освіту здобув у Сімферопольській класичній гімназії — у травні 1920 р. закінчив повний 8-річний курс з атестатом зрілості та “...приложением серебрянной медали”; у громадянську війну був мобілізований у Чорноморський червоний флот; медичну освіту здобув на медичних факультетах Кримського та Казанського університетів (1921–1926); патологічну анатомію з патологічною гістологією та практичними заняттями вивчав у професора Г. С. Кулеша в Кримському університеті; у 1927 р. обраний на посаду асистента кафедри патологічної анатомії (завідувач — проф. Г. С. Кулеша) Кубанського медичного інституту; у 1928 р. призначений на посади завідувача патологоанатомічного кабінету Північно-Кавказького інституту туберкульозу та прозектора 1-ї Радянської міської лікарні м. Краснодару; у 1932 р. після смерті професора Г. С. Кулеша, переїхав у Ленінград; з 1932 до 1935 р. працював в Інституті організації охорони праці на посадах старшого наукового співробітника експериментально-біологічної лабораторії та за сумісництвом (з 1932 р.) — старшого наукового співробітника (1932–1938), а з 1938 р. — завідувача патологоанатомічного відділення Інституту хвороб вуха, горла, носа та мовлення, прозектора лікарні імені В. В. Куйбишева та Центрального акушерсько-гінекологічного інституту, консультанта-патологоанатома Центрального вітамінного інституту, Інституту імені Луї Пастера, Інституту хірургічного туберкульозу; у 1932 р. запрошений на кафедру патологічної анатомії (завідувач — професор Ф. Я. Чистович) Ленінградського інституту удосконалення лікарів на посаду викладача; від 1934 р. — старший асистент цієї ж кафедри; у листопаді 1935 р. згідно рішення Вищої кваліфікаційної комісії за сукупністю наукових праць, без захисту присвоєно вчений ступінь кандидата медичних наук; у 1938 р. захистив докторську дисертацію “Про вплив різних видів пилу на організм піддослідних тварин (експериментально-гістологічне дослідження)”; дисертація М. К. Даля була однією з перших в країні, присвя-

чена експериментальному патоморфологічному вивченню професійної патології — коніозів у шахтарів північної гірничорудної зони СРСР; професор (1940); в часи німецько-радянської війни — начальник патологоанатомічної служби евакопункту в м. Ленінграді, очолював патологоанатомічну службу фронтового евакогоспітально; від 1942 р. після смерті проф. Ф. Я. Чистовича, завідував кафедрою патологічної анатомії; від 01.01.1945 р. до 01.09.1973 р. — завідувач кафедри патологічної анатомії Київського інституту удосконалення лікарів); одночасно керував прозектурою Київської обласної клінічної лікарні; у 1945-1946 рр. виконував обов'язки заступника директора КІУЛ з навчально-лікувальної частини; від травня 1945 до 1976 р., за сумісництвом, головний патологоанатом Міністерства охорони здоров'я УРСР; був членом президії Вченої ради МОЗ УРСР, членом лікарняної Ради МОЗ СРСР, очолював правління Українського товариства патологоанатомів, був головою Пироговської комісії МОЗ УРСР та Хоріонепітеліальної комісії; почесний член Всеюжного товариства патологоанатомів (1966) та Київського товариства істориків медицини; у процесі наукових досліджень М. К. Даль вивчав захворювання легень, туберкульоз, грип, історію патологічної анатомії та організацію патолого-анатомічної служби; автор 97 наукових публікацій; із них найбільш відомі монографії та методичні посібники: "Инфекционная лептоспирозидная желтуха" (1944, у співавторстві), "Эндокринная система при гипертонической болезни" (1946, у співавторстві), "Клинико-патологоанатомический анализ врачебной диагностики. Структура, задачи и работа клинико-патологоанатомических конференций. Частота некоторых заболеваний" (1949), "Григорий Миколайович Мінх (1835-1896)" (1956), "Формулировка патологоанатомического и клинического диагнозов. Патологоанатомическая документация" (1958), "Техника вскрытия с обследованием органов трупа на месте (*Sectio in situ*)" (1973); науковий керівник та консультант понад 200 дисертацій, зокрема 60 докторських дисертацій.

Рис. 6. М. К. Даль.

М. К. Даль вишукував та збирав лікарів, які б "...загорілись Пироговим" і, як він висловлювався, — "...с научно-обоснованной любовью" працювали на ниві Пироговіани; планував та керував створенням Пироговіани в експонатах, у скульптурі, в науково-

літературних працях, у живописних творах (показував сюжети картин); організовував пошуки особистих речей М. І. Пирогова — медичного майна, книг, рукописів, меблів; організовував вивчення садиби М. І. Пирогова, його наукового спадку. У 1969 році М. К. Даль виступив з ініціативою про створення меморіальної дошки М. І. Пирогову на фасаді будівлі Першої київської гімназії. Безпосередню реалізацію цього проекту було доручено С. М. Старченку.

СТАРЧЕНКО Сергій Микитович (07.10.1917-07.02.2012) — патоморфолог, історик медицини (рис. 7, [4]); народився в с. Владикинське, Федорівського району, Кустанайської області (Казахстан); середню освіту здобув на Робітничому факультеті Херсонського сільськогосподарського інституту (1933-1934) та Одеському медичному технікумі (1935-1938); після закінчення технікуму до 1939 р. працював на посаді фельдшера медичного пункту паровозоремонтного заводу та поліклініки залізничної станції ім. Шевченка (м. Сміла, Черкаської обл.); навчався в Школі комсомольської журналістики та літературних семінарах Спілки письменників України (1940-1941); з 05.12.1938 р. до 01.11.1940 р. — строкова служба РСЧА; у 1940-1941 рр. — начальник медико-санітарної служби колонії НКВС СРСР; 23 червня 1941 р. мобілізований до РСЧА в Діючу армію (Південно-Західний фронт); з листопада 1941 р. по вересень 1944 р. — на тимчасово окупованій території — фельдшер села; після звільнення від німецько-фашистських загарбників працював в медичній комісії Каховського райвійськкомату; з жовтня 1944 р. до 13 грудня 1945 р. в Діючій армії (Прибалтійський фронт) — військовий фельдшер роти та фельдшер медсанбату; демобілізувався у званні старшого лейтенанта медичної служби; від 1946 до 1952 рр. навчався в Київському медичному інституті; на 6-му курсі інституту пройшов спеціалізацію з патологічної анатомії; у 1953-1969 рр. працював у видавництві "Держмедвидав" (нині — видавництво "Здоров'я") на посадах редактора, старшого редактора, завідувача редакції теоретичної медицини та біології; позаштатний кореспондент РАТАУ; від 1961 до 1964 р. навчався на відділенні для працівників преси Університету марксизму-ленінізму; у 1964 та 1966 рр. удосконалювався на кафедрі історії медицини Центрального інституту удосконалення лікарів (м. Москва); у 1967 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук "Повременная (периодическая) печать и архивы Украины о Николае Ивановиче Пирогове. 1857-1957 годы"; з вересня 1969 р. до жовтня 1992 р. — завідувач лабораторії патоморфології Київського НДІ загальної та комунальної гігієни імені О. М. Марзеева; створив Музей зазначеного інституту — іконографічний, документальний та речовий ряди; працював у Пироговській комісії при Вченій раді МОЗ УРСР (1957-1981) в групі ребальзамування мумії М. І. Пирогова (проф. М. К. Даль, проф. Р. Д. Синельников, проф. Я. Р. Синельников, С. М. Старченко); разом з скульптором І. В. Макогоном створив силует М. І. Пирогова на весь зріст; у 1985 р. дослідив та описав 78 мумій у Ближніх та Далеких печерах Києво-Печерської Лаври; створив лабораторію ребальзамування мумій; старший науковий співробітник (1974); допомагав керівництву та науковцям музею Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника у створенні вузла експозиції "Лікарі, вчені. Київська школа"; створено експонати, змон-

товано сюжети і експозицію еліти київських лікарів, зокрема патологоанатомів: професора Володимира Миколайовича Константиновича (1872-1920), його учня професора Павла Олександровича Кучеренка (1882-1936) та його учнів — доцентів Віктора Семеновича Лисовецького (1891-1957), Варвари Агафонівни Гримайловської-Гомоляко та Миколи Юркевича; створив фотографічні (чорно-білі) портрети (формату 40 x 50 см) Ю. І. Маціона, Г. М. Мінха, В. К. Високовича, В. М. Константиновича, П. О. Кучеренка, Є. І. Чайки — зодчих Київської школи (1861-1961); створено скульптурне погруддя першого професора патологічної анатомії Університету Св. Володимира Ю. І. Маціона; брав активну участь у створенні меморіальної дошки М. І. Пирогову, вмонтованій на фасадній стіні будівлі колишньої Першої гімназії м. Києва (бульвар Т. Шевченка № 14); кандидат в майстри спорту з шахів; автор 58 наукових публікацій; 36 разів виступав з науковими доповідями на засіданнях наукових товариств, з'їздів та конференцій; автор розділу «Виникнення та розвиток патологічної анатомії в Україні» в посібнику «Патологічна анатомія» (1997); кандидат в майстри спорту СРСР з шахів; член спілки журналістів СРСР.

Рис. 7. С. М. Старченко.

Хоча факт перебування М. І. Пирогова в Києві на посаді попечителя Київської навчальної округи — факт загальновідомий, необхідно було це довести документально. С. М. Старченко були зібрані документи, що підтверджували перебування М. І. Пирогова (протягом трьох років) у Києві, його призначення на посаду попечителя Київської навчальної округи, приїзд його до Києва, місце помешкання М. І. Пирогова в Києві та час від'їзду з Києва.

Про призначення М. І. Пирогова на посаду попечителя Київської навчальної округи так повідомлялось в «Циркуляре по Управленію Киевским Учебным округом» (1858, № 8, 1 августа): «...*Попечитель Одесского Ученого округа, Тайный Советник Пирогов назначен Попечителем Киевского*

Учебного округа, на место Действительного Статского Советника Ребиндера, которому быть Попечителем Одесского Учебного округа». М. І. Пирогов звернувся 11 серпня 1858 року листом до Міністра народної освіти Э. П. Ковалевського «...с покорнейшей просьбой разрешить...» чи може він «...расчитывать на казенную квартиру в Киеве, которую занимал бывший г. Попечитель». Міністерству народної освіти було «...известно, что г. Ребингер имел... казенную квартиру в здании Киевской I гимназии...». У відповіді міністра (від 30 серпня 1858 року) не заперечувалась можливість М. І. Пирогову «...поместиться в означенной квартире».

В Журналі «Вестник Европы» (1903, тт. I, II) надруковано мемуари професора О. В. Романовича-Славатського «Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 гг. Воспоминания и заметки», в яких він розповідає про приїзд у червні 1858 року М. І. Пирогова в м. Київ, про враження, яке справив М. І. Пирогов на автора мемуарів та присутніх при захисті в Університеті дисертації позаштатним вчителем Київської другої гімназії Георгієм Сидоренко «...гениальный человек и вполне образцовый попечитель», про літературні вечори, які влаштовував новий попечитель восени 1858 та взимку 1859 років для професорів Університету св. Володимира у своїй квартирі в Київській першій гімназії.

В ювілейному виданні «Столетие Киевской Первой Гимназии» (1809-1811-1911 гг.; т. III, Киев, 1911) у спогадах гімназистів часів попечительства М. І. Пирогова, а згодом професорів, є таке твердження: «Н. И. Пирогов, приехав в Киев, поселился в здании гимназии».

У журналі «Основа» (южно-русский литературно-ученый вестник), 1861, № 6 в репортажі «Прощание Н. И. Пирогова с учебным сословием и городом Киевом» зазначалось, що люди (200-300 осіб) зібрались «...у здания первой гимназии... чтобы сказать последнее прости искренне любимому и ценимому человеку», і що о 8-й годині вечора 15 квітня 1861 року М. І. Пирогов «вышел со своим семейством...», щоб зайняти місця в екіпажах, які повезли М. І. Пирогова з Києва назавжди.

7 квітня 1970 року клопотання від імені МОЗ УРСР, Пироговської комісії Вченої ради МОЗ УРСР, Правління міських та обласних наукових товариств хірургів та істориків медицини про встановлення меморіальної дошки на стіні будинку, де жив і працював М. І. Пирогов, пропонувався текст на меморіальній дошці (автор — С. М. Старченко), копії архівних документів та пояснювальна записка до них були подані до Управління культури Київської міської ради.

15 квітня 1972 року Управління культури Київської міської ради повідомило Пироговську комісію, що згідно з постановою Міському КП України та Виконкому Київської міської ради депутатів трудящих від 13 квітня 1972 року № 534/1 “Про встановлення меморіальних дошок в місцях, зв’язаних з подіями Великої Вітчизняної війни, життям і діяльністю діячів науки і культури”, створення меморіальної дошки Миколі Івановичу Пирогову внесено до плану Управління на 1972 рік і доручено скульптору Наталії Михайлівні Дерегус та архітектору Інзі Михайлівні Щепетовій.

Основну роботу у створенні меморіальної дошки провели члени Пироговської комісії — М. К. Даль та С. М. Старченко. Увага була зосереджена на розмірах, формі, монументальності, масштабності та перспективі дошки, на барельєфі портрету М. І. Пирогова, на кеглі та рисунку тексту (літери, цифри) та їх композиції. Дошка була створена в класичному стилі, що відповідав часу, в який жив М. І. Пирогов. При обговоренні «робочих варіантів» меморіальної дошки (в гіпсі та пластиліні), М. К. Даль порадив скульпторові попрацювати над барельєфом — зображення М. І. Пирогова має бути таким, яким був Микола Іванович під час перебування в Києві.

У січні 1973 року робота над меморіальною дошкою була закінчена — вона була вмонтована на фасадній стіні будівлі колишньої Київської першої гімназії (тепер — Національного університету імені Т. Г. Шевченка) за адресою: бульвар Шевченка, 14 (рис. 8).

8 лютого 1973 року о 15 годині відбувся мітинг відкриття меморіальної дошки Миколі Івановичу Пирогову. На мітингу були присутні представники наукової та медичної громадськості Києва, зокрема працівники кафедр патологічної анатомії Київського медичного інституту імені О. О. Богомольця та Київського інституту удосконалення лікарів. На мітингу виступили — начальник Управління культури В. В. Білоус, член Пироговської комісії, С. М. Старченко та член Наукового товариства хірургів, підполковник медичної служби І. О. Не-

букін. У своєму виступі С. М. Старченко зазначив: “...Сила і значення народу не лише в тому, що він народжує великих людей, а й в тому, що він цінує їх, вшановує їхню пам’ять... Пирогов-анатом, Пирогов-хірург, а особливо — воєнно-польовий хірург, — гордість нашого народу і світової медичної теорії і практики”.

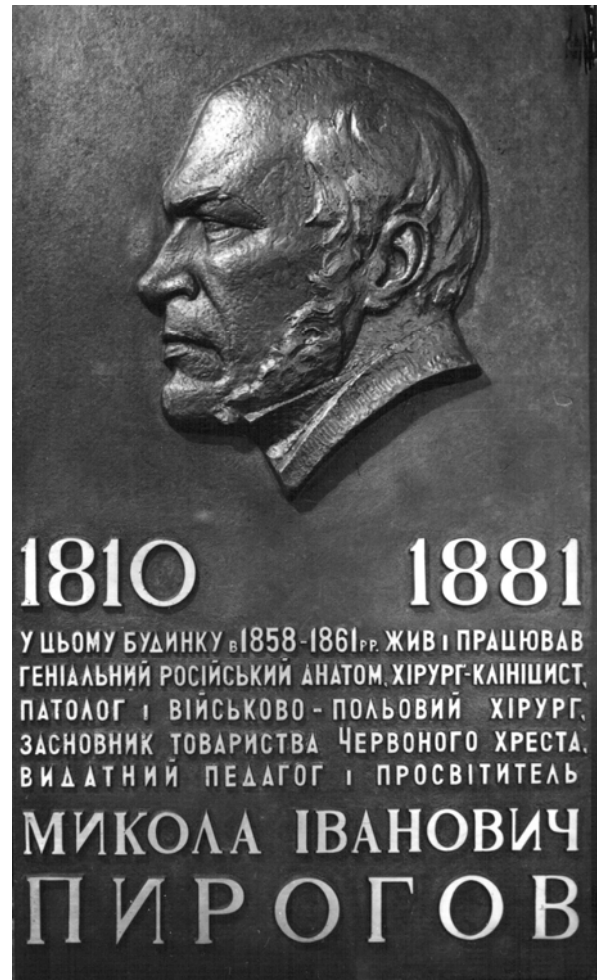

Рис. 8. Меморіальна дошка М. І. Пирогову (скульптор — Н. М. Дерегус, архітектор — І. М. Щепетова).

Список використаної літератури

1. *Бойчак М. П.* История Киевского военного госпиталя. Киевский военный госпиталь в XVIII-XIX веках. Становление и развитие военной медицины в Украине. — К.: Пресса Украины, 2006. — С. 435-438.
2. *Михаил Константинович Даль (1901-1984)* // Архив патологии. — 1986. — № 2. — С. 93-94.
3. *Рафаил Давыдович Синельников (к 80-летию со дня рождения)* // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. — 1976. — 71, вып. 11. — С. 119.
4. *Старченко Сергій Михайлович.* — Червяк П. І. Медична енциклопедія. Вид. третє, доповнене. — Київ: Вид. центр “Просвіта”, 2012. — С. 1435-1436.
5. *Червяк П. І.* Патологічна анатомія України. — Київ: Вид. центр “Просвіта”, 2012. — 912 с..
6. *Червяк П. І.* Медична енциклопедія. Видання третє, доповнене. — Київ: Вид. центр “Просвіта”, 2012. — 1504 с.

**ПИРОГОВСКАЯ КОМИССИЯ ПРИ УЧЕНОМ СОВЕТЕ МИНИСТЕРСТВА
ЗДРАВООХРАНЕНИЯ УКРАИНЫ
(к 70-летию основания)**

П. И. Червяк

Киевская городская клиническая больница № 6 “МЕДГОРОДОК”, 03680 Киев

Освещены основные достижения Пироговской комиссии при Ученом совете Министерства здравоохранения Украины, в частности восстановление и сохранение наружного облика мумии Н. И. Пирогова.

**PIROGOV COMMISSION UNDER THE ACADEMIC COUNCIL
OF THE MINISTRY OF HEALTH OF UKRAINE
(to the 70th anniversary)**

P. I. Cherviak

Kyiv City Clinical Hospital № 6 “MEDGORODOK”, 03680 Kyiv

Described are the main achievements of Pirogov Commission under the Academic Council of the Ministry of Health of Ukraine, in particular, the restoration and conservation of the appearance of mummy of N. I. Pirogov.